1909 ADANA OLAYLARI'NIN TANİN GAZETESİNE YANSIMALARI

REFLECTIONS OF THE 1909 ADANA EVENTS IN TANIN NEWSPAPER

Abdurrahman KÜTÜK

106

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Yıl: 2026, Sayfa: 1-18.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

DOI: 10.35379/cusosbil.1682393

Geliş Received: **24.04.2025**
Kabul Accepted: **12.12.2025**

1909 ADANA OLAYLARI'NIN TANİN GAZETESİNE YANSIMALARI

REFLECTIONS OF THE 1909 ADANA EVENTS IN TANIN NEWSPAPER

Abdurrahman KÜTÜK [1]

Anahtar Kelimeler:
Tanin Gazetesi,
1909 Adana Olayları,
Hüseyin Cahit,
Ermeniler

Keywords:
Tanin newspaper,
1909 Adana Events,
Hüseyin Cahit,
Armenians

ÖZ

Bu çalışma, Tanin gazetesinin 1909 Adana Olayları'na bakış açısını, yayın politikasını ve gazete haberlerinin okuyucuya nasıl sunulduğunu incelemektedir. Çalışma, 1909 Adana Olayları'nın sebeplerini ve sorumlularını, İstanbul'a yansımalarının nasıl olduğunu, bu konudaki art niyetli yayınların nasıl bilgi kirliliğine yol açtığını, Osmanlı Devleti, Ermeniler ve Türkler açısından yaşanan çelişki ve çekişmeleri Tanin gazetesi üzerinden anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Tanin gazetesi, haberlerinde kışkırtıcılıktan uzak durulmuş, taraflardan hiçbiri peşinen suçlu veya masum ilan edilmemiş, olayların aydınlatılması adına izlenmesi gereken yolun şeffaf bir süreç ile mümkün olacağı belirtilmiştir. 1909 Adana Olayları'nı yakından takip eden dünya kamuoyunun, meselenin hakkaniyetle çözüleceğine dair inancının ancak böyle sağlanacağı dile getirilmiştir. Devlet yetkililerinin ve yerel idarecilerinin resmî açıklamalarını, görüşlerini ve düşüncelerini sütunlarına taşıyarak olayların hükümet tarafından nasıl algılandığını okuyucularına sunmuştur. Etnik temel üzerinden yapılan değerlendirmelerin yanlışlığı vurgulanmıştır. Olaylarda sorumluluğu olanların gerekli cezalara çarptırıldığına dair haberler yayımlanmıştır. Yaraların sarılması konusunda hükümetin çabaları ve özellikle Adana valiliği görevine atanan Cemal Bey'in faaliyetleri geniş şekilde aktarılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmış olup çalışmanın ana kaynağını Tanin gazetesi oluşturmuştur. Bununla birlikte arşiv kayıtlarından, telif ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

ABSTRACT

This study analyzes the perspective of Tanin newspaper on the 1909 Adana Events, its editorial policy, and the way in which related news was presented to readers. The study aims to determine the reasons and parties responsible for the 1909 Adana Events; the way it was reflected in İstanbul; how the malevolent press created disinformation; and the contradictions and conflicts among the Ottoman Empire, Armenians, and Turks. In its reporting, Tanin avoided provocative language and did not declare any party guilty or innocent in advance. Instead, it emphasized that the clarification of the events could only be achieved through a transparent process. Tanin argued that only such an approach could ensure that international public opinion closely following the Adana Events would maintain confidence in a fair resolution of the matter. By publishing the official statements, views, and opinions of state authorities and local administrators, the newspaper presented how the events were perceived by the government. It also stressed the inappropriateness of evaluations based solely on ethnic grounds. Reports were published indicating that those responsible for the events had received the necessary punishment. Furthermore, the government's efforts to heal the wounds of the conflict, particularly the activities of Cemal Bey, who was appointed governor of Adana, were extensively covered. The study employed document analysis as a qualitative research method, with Tanin newspaper serving as the principal source. In addition, archival records and secondary scholarly works were also consulted.

[1] Dr., Çukurova Üniversitesi, Kozan İşletme Fakültesi, akutuk@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3496-3596

Alıntılamak için/Cite as: Kütük A. (2026). 1909 Adana Olayları'nın Tanin Gazetesine Yansımaları. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 1-18

GİRİŞ

1909 Adana Olayları, Ermeni sorununun en önemli meselelerinden birisidir. Türk tarih yazımında bir Ermeni isyanı olarak görülmekte, Ermeni tarih yazımında ise tek taraflı bir Ermeni katliamı olarak sunulmaktadır. Bu konuda Türk ve Ermeni tarih yazımı taban tabana zıt görüşler içermektedir (Çiçek, 2011). Konu ile ilgili birçok çalışma yapılmakla beraber, 1909 Adana Olayları henüz bütün yönleriyle aydınlatılmış değildir (Çiçek, 2011). Ermeniler 1909 Adana Olayları hakkında çok sayıda eser, hatırat ve monografik çalışma hazırlamıştır. Ancak Türkler tarafından yazılan eser ve hatıratlar sınırlıdır. Dönemin Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey istisna tutulursa çok az sayıda hatırat yayımlanmıştır. Adana'da yayımlanan yerel gazetelerden İtidal gazetesi hariç diğer gazetelerin bu konudaki haber ve yorumları hâlâ değerlendirmeyi beklemektedir. Aynı şekilde 1909 Adana Olayları'nın İstanbul basınındaki yansımaları da olayların anlaşılması açısından önemli bir veri kaynağıdır. Dönemin İstanbul gazetelerinin haber ve yorumları da henüz bütün yönleriyle gün ışığına çıkarılmış değildir.

Türk basın ve siyasi düşünce tarihinde önemli bir yeri olan Tanin gazetesi, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Partisinin yarı resmi yayın organı olarak dönemin en etkili gazetelerinden birisidir. Döneminde meydana gelen olaylar hakkında yaptığı yayınlar, tarih araştırmaların önemli başvuru kaynağıdır. Bu olaylar arasında 1909 Adana Olayları önemli bir yer tutmaktadır. Tanin gazetesi, 1909 Adana Olayları hakkında çok geniş bir şekilde haber ve yorumlara yer vermiştir. Dönemin mahalli idarecilerinden, hükümet yetkililerinin resmî açıklamalarına, Ermeni Patrikliğinden Meclis-i Mebusan'a kadar olaylar hakkında kurum ve kuruluşların görüş ve düşüncelerini yansıtmaktadır. Ayrıca 1909 Adana Olayları'nın ilk günlerindeki sıcak gelişmelerin İstanbul'a nasıl yansıdığı hakkında önemli haber ve yorumlar içermektedir.

Bu çalışma; Tanin gazetesinin 1909 Adana Olayları'na bakış açısını, yayın politikasını, gazete haberlerini okuyucuya sunuş biçimini, olayların Tanin gazetesine yansımalarını anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Bu sayede çalışmanın; hükümet yetkililerinin, İttihat ve Terakki Partisi'nin, Patrikhane ve Meclis-i Mebusan'ın olaylara bakış açısı ve tepkisini ortaya koyarak 1909 Adana Olayları konusundaki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1909 ADANA OLAYLARI

1909 Adana Olayları, 31 Mart Vakasından bir gün sonra 14 Nisan 1909'da Adana ve çevresinde, Müslüman ve Ermeniler arasında çıkan karşılıklı çatışmalara verilen genel bir addır. Olayların patlak verdiği tarih Osmanlı İmparatorluğu'nun en buhranlı dönemidir. Gerek içeride gerekse dışarıda her gün bir olay çıkıyor; devlet hem içeriye hem dışarıya müdahalede geç ve yetersiz kalıyordu. İçteki ve dıştaki onur kırıklığı Türkler tarafından kaygıyla izlenmekteydi. Bu bakımdan meşrutiyetin ilanına Türkler, Ermenilerin aksine sevinmemişlerdi. Çünkü artık Ermeniler silah taşıyabileceklerdi. Ermenilerin tahrikleri Türkleri olumsuz etkiliyordu (Gürün, 1983). Adana'daki Hınçak ileri gelenlerinden Karebet Çalyan, Karebet Gökdereliyan ve Sis Katoğikosluğuna bağlı Episkopos Muşeg Seropyan, II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamını fırsata çevirmek için birçok faaliyette bulundular. Yaptıkları bu çalışmalar, ahalinin efkârını müthiş bir kıtal ve faciaya sevk etti (BEO, 3621/271525).

9 Nisan 1909 günü Adana'da Ohannes adlı bir Ermeni'nin İsfendiyar ve Rahim isimli iki Müslümanı silahla öldürmesi şehirde gerginlik yarattı (Kodaman- Ünal, 1996).[2] Katilin derdesti hususunda hükümet her türlü çabayı göstermesine rağmen iki Müslümanın katili Ohannes bulunamadı (Tanin, no:260, 24 Mayıs 1909). 31 Mart Vakasından bir gün sonra, 14 Nisan Salı günü, İmamzâde Nuri Efendi adındaki bir Müslümanın daha Ermeniler tarafından öldürülmesi, Adana Olayları'nın patlak vermesine sebep oldu. Şehirdeki güvenlik güçlerinin yetersizliği ve yerel yöneticilerin basiretsizliği yüzünden adi bir cinayetle başlayan olaylar, büyük bir kıtale dönüştü (Cemal Paşa, 2020). Kısa sürede çevre şehir ve köylere yayılarak bölgesel bir Müslüman-Ermeni etnik çatışmasına yol açtı. Kontrolden çıkan

2 İtidal Gazetesi yazarı İhsan Fikri, Adana Olayları'nın başlaması ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "*Mart'ın 27'nci Cuma günü vuku bulan dehşetli bir cinayet, bir vaka-i* âdiye *iken bir reng-i siyasî aldı. Ermenilerin kâtili şiddetle himaye ve fırarını teslih eylemeleri, İslâmları fevkalâde müteessir etti. Her iki taraf yekdiğerine karşı açıktan* âsâr*-ı nefret göstermeye başladılar. Bu cinayet, iğtişâşın mukaddimesi oldu*." Bkz. *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908- 31 Temmuz 1909),* Cilt:II, (Yayına hazırlayan: Ahmet Uçar-Selman Soydemir-Kemal Erkan), Ankara 2014, s. 557'den naklen, İtidal, no: 33, 7 Nisan 1325.

çatışmalar kısa sürede Mersin, Osmaniye, Maraş, Kayseri ve Halep'e kadar yayıldı. Hadiselerde karşılıklı ölümlerin yanında evler, iş yerleri, okullar ve ibadethaneler de ateşe verildi. Adana'da büyük bir yağma meydana geldi ve şehir büyük oranda harap edildi (Sarınay-Karacakaya, 2012). Günlerce devam eden olaylar neticesinde resmi rakamlara göre 6429 kişi öldürülmüş; iş yerleri, okul, kilise ve camiler tahrip edilmiştir (Tanin, no:365, 7 Eylül 1909). Adana şehrinin 1/5'i, ekonomik olarak da 1/3'ü yok edilmiştir (Brezol, 1911). Olayların geniş bir bölgeye yayılması, büyük miktarda can ve mal kaybı yaşanması bölgeden sağlıklı haberler alınmasını zorlaştırmıştır. Bilgi kirliliği hat safhaya çıkmıştır. Batılı-misyoner ve Ermeni basını, olayları Ermenilerin sistemli katliamı olarak sunmuştur (Le Pebit Journal, 1909, no: 963; Dadrian, 2008; Lambert, 1911).

Olayların başladığı günlerde, İstanbul'da 31 Mart Vakası gerçekleşmiş olduğundan, başlangıçta ne olduğuna dair hiçbir fikir yürütülememiş, yeterli tedbirler alınamamıştır. Adana Valisi Cevad Bey, olayların kontrolden çıktığını ve katliam ve yağmaların başladığını merkeze bildirmiştir (Sarınay-Karacakaya, 2012). Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Asaf Bey, olayların başladığı günlerde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgraflarla acil askeri yardımların gönderilmesi gerektiğini, bölgede yeterli güvenlik gücünün olmadığını, ahalinin birbirini katlettiğini bildirmiştir. (DH. MKT. PRK, 282854; Asaf, 1982). İngiliz Konsolosu D. Wylie, olayları bastırmak için Adana'ya gelmiş, şehirde asayişi sağlamak üzere dolaşırken bir Ermeni kurşunuyla yaralanmıştır (Sonyel, 1987). Olayların önlenmesi için Harbiye Nezareti tarafından çeşitli yerlerden bölgeye askeri birlikler sevk edilmiş, olaylar güçlükle bastırılmıştır. Olayların patlak vermesinde ve bastırılmasında yetersiz bulunan Vali Cevad Bey ve Kumandan Ferik Remzi Paşa görevden uzaklaştırılmıştır. 1909 Adana olayları İstanbul'dan kaygıyla takip edilmiş, Meclis-i Mebusan'da görüşmeler yapılmıştır. Adana Valisi Cevad Bey'in Meclise gönderdiği telgraf okunarak bizzat en yetkili yerel yöneticiden bilgiler alınmıştır. (MMZ, 1982, İ. 63, C.3). Daha sonra meclis, olayları araştırmak için dört kişilik bir heyeti Adana'ya göndermiştir (Bayındır, 2011; MMZ, 1982, İ. 63, C. 3).

Olayların bastırılmasından sonra suçluların cezalandırılması hususunda Divan-ı Harp kurulmuş, yapılan yargılamalarda suçlular çeşitli cezalara çarptırılmıştır (BEO, 3568/267600). Adana olayları sırasında Müslümanlardan ve Ermenilerden ölenlerin sayısı Adana Valisi Zihni Paşa'ya göre 5243'ü gayr-i müslim, 1186'sı Müslim olmak üzere toplam 6429 kişidir (Tanin, no: 365, 7 Eylül 1909). Meclis-i Mebusan tarafından oluşturulan Tahkik Heyeti Başkanı Edirne Mebusu Agop Babikyan, ölenlerin sayısının 21.001 kişi olduğunu iddia etmektedir (Şekeryan, 2015). Adana olayları sırasında insan kayıplarının yanında maddi kayıplar da bir hayli fazladır (Brezol, 1911).

Hükümet, yaraların sarılması hususunda oldukça gayret göstererek Adana ve çevresinin yeniden ayağa kaldırılmasına çalışmıştır. Özellikle Adana Valiliği görevine atanan Cemal Bey, Adana'daki Müslüman ve gayr-i müslimleri bir araya getirerek sosyal barışın sağlanmasına büyük önem vermiştir. Bayındırlık faaliyetlerini hızla gerçekleştirmiş; olaylardan altı ay sonra çadırda yaşayan kimse kalmayarak şehir dâhilindeki evlere yerleştirmiştir. (Tanin, no: 366, 8 Eylül 1909). Olaylar sırasında yetim kalan gayr-i müslim çocukları için bir yetimhane de inşa ettirmiştir. (Tanin, no: 373, 15 Eylül 1909). Ancak yine de İstanbul Ermeni Patriği Yağişe Turyan Efendi, hükümetin, Ermenilerin şikâyetlerini dikkate almadığı gerekçesiyle istifa etmiştir. (Tanin, no: 369, 11 Eylül 1909). Daha sonra ise Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumisinin aldığı kararla Patriklik görevine dönmüştür (Tanin, no: 44, 6 Şubat 1910). Sis Katoğikosu Sahak Kabayan da Adana Marhasası Episkopos Muşeg'in gıyabında idam kararına tepki olarak görevinden istifa etmiştir (Tanin, no: 401, 13 Ekim 1909). Ancak Patrik Yağişe Turyan'ın göreve dönülmesiyle bu istifa krizi de aşılmıştır.

Konu ile alakalı Meclis-i Mebusan'da geniş çapta görüşmeler yapılarak her husus enine boyuna tartışıldı. Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey, 2 Temmuz 1325 Perşembe günü oturumda yaptığı konuşmasında kendisine bölgeden gelen mektuplarda, münaferetin devamında bizar kaldıklarını, hatta papazların ve hocaların, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne gittiklerini ifade etti. Bölge ahalisi, *"Bizi ıslah edin. Barıştırın. Barışmak mevsimi geldi,"* diyerek iki toplumun yeniden kaynaşması için çaba gösterdiğini anlatmıştır (MMZ, 1982, İ.112, D:1 Cilt: 3).

Sis Katoğikosu Sahak Kabayan, dönemin Adana Amerikan Kız Koleji Müdürü Chambers, Adana'daki diğer Hristiyan din temsilcileri ve Mersin İngiliz Konsolosu Doughy-Wylie ile yakın ilişkiler kuran Cemal Bey; Adana olayları hakkında Batılı devletlerin ve Ermeni toplumunun güvenini sağlamaya yönelik çalışmalar yaptı. Batıdan, özellikle de Amerika'dan bölgeye birçok yardımların gelmesini sağlamıştır. Çatışmalardan zarar gören ve evsiz kalan Ermenileri bir an önce yerleştirmek için büyük çaba göstermiştir. Adana'ya tayin olduğu zaman, hükümet emrine 200.000 liralık bir kredi açılmış; bunun 100.000 lirası, şehir ve köylerde yanmış olan Ermeni ve Müslüman iş yerlerinin yeniden yapılmasına harcanmıştır. 100.000 lirası da tüccar ve sanatkârlarla, çiftçilerin tekrar işe başlayabilmeleri için on sene içinde ödemek şartıyla borç olarak verilmiştir. (Kütük 2022). Hükümetin Adana olayları karşısındaki adaletli yaklaşımları ve bölgedeki yaraların sarılması hususundaki gayretlerine rağmen Ermeni basını, Türkeri suçlayan haberler yayınlamıştır. Eleştiri ölçüsünü aşarak bütün Türkleri suçlamaya yönelmişlerdir (Sarınay-Karacakaya, 2012). Tanin gazetesi, Ermeni gazetelerinin tek yanlı suçlamaları karşısında bunlara cevap vererek basın arasında tartışmalar yaşanmasına sebep olmuştur (Tanin, no: 278, 11 Haziran 1909).

TANİN GAZETESİ VE YAYIN POLİTİKASI

İkinci Meşrutiyet'in sağlamış olduğu basın özgürlüğünden yararlanan Tanin gazetesi, 2 Ağustos 1908'de yayın hayatına başlamıştır (Azman, 1994). Hüseyin Cahid (Yalçın), Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım tarafından yayınlanan gazete, kısa sürede İstanbul basınının en etkin gazetelerinden biri haline gelmiştir. Tanin gazetesi, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım'ın ayrılmasıyla birlikte, Hüseyin Cahid yönetiminde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sözcüsü, yarı resmi yayın organı durumuna gelmiştir (Yüksel, 2017). Gazetenin başyazarı Hüseyin Cahid, dönemin siyasi olaylarına sert yazılarıyla damgasını vurmuştur. Hüseyin Cahid, 1908'de yapılan ilk seçimlerde, İttihat ve Terakki Partisi İstanbul Mebusu seçilmiştir (Azman, 1994). Hüseyin Cahid'in Tanin gazetesi başyazarlığı ve İttihat ve Terakki Partisi'nin siyasi sözcülüğünü yapması, Türk basın tarihinde siyasi gazeteciliğin başlangıcı olmuştur (Azman, 1994). Tanin, siyasi ve taraf bir gazete olmasına karşılık bazı zamanlarda devlete bile en keskin muhalif yazıları ile dikkat çekmiştir (Sancaktar, 2009).

Bu politikasından ötürü çeşitli zamanlarda kapanarak *Renin, Senin, Cenin, Hak* gibi adlarla yayın hayatına devam eden ve Cumhuriyet döneminde de yayın hayatına devam eden Tanin gazetesi, Türk basın tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur (Şefik, 1999; Demirbağ, 2009). Hüseyin Cahid, muhalif kişiliği ve özellikle Mustafa Kemal'in uygulamalarına karşı getirdiği eleştiriler yüzünden Ankara'nın tepkisini çekmeye başlamıştır. Hüseyin Cahit, halifeliğin kaldırılmasından dolayı yapmış olduğu muhalif yayından ötürü İstiklal Mahkemesinde yargılanmış; Tanin gazetesi kapatılarak Çorum'a sürgüne gönderilmiştir (Azman, 1994). Tanin gazetesi son olarak 1961 yılında eski CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek tarafından çıkartılmıştır (Demirbağ, 2009).

TANİN GAZETESİNDE 1909 ADANA OLAYLARI

Tanin gazetesinde 1909 Adana Olayları hakkındaki ilk haberi olaylardan yaklaşık bir ay sonra 23 Mayıs 1909 tarihinde yapılmıştır. İstanbul'daki 31 Mart Vakası dolayısıyla İstanbul karışmış; isyancılar, İttihatçı avına çıkmışlardı. Şiddetli yazılarıyla koyu bir İttihat ve Terakki taraftarı olan Hüseyin Cahid, olayların başlangıcında Suriyeli Arap Mebus Reşit Mutran'ın evinde gizlenmiştir. Kendisine benzerliği yüzünden yanlışlıkla Mehmet Aslan Bey'in öldürüldüğünü duyması üzerine ise Rus Konsolosluğuna sığınmıştır. Buradan önce Rusya'ya bağlı Odesa'ya, oradan da Selanik'e geçen Hüseyin Cahid, Hareket Ordusunun İstanbul'a gelip isyanı bastırmasından ve durumun normalleşmesinden sonra yeniden İstanbul'a dönmüştür (Tanin 4 Eylül 1943). İsyan günlerinde yayın hayatına ara veren Tanin gazetesi, 17 Mayıs 1909 tarihinde yeniden yayınlanmaya başlamıştır (Tanin, 1 Eylül 1943). Hüseyin Cahid bir hafta sonra, 23 Mayıs 1909 tarihinde *Siyasiyat, Adana Hadisesi* konulu bir yazı kaleme almıştır (Tanin, no: 259, 23 Mayıs 1909). Tanin gazetesi Adana Olayları ile ilgili gelişmeleri, hükümet yetkililerinin ve Ermeni siyasi teşekküllerinin açıklamaları, olaylar sırasında suçlu bulunanların hangi cezalara çarptırıldıkları ve Adana'da meydana gelen yıkımın yaralarının sarılması konusunda yapılan çalışma haberlerini sütunlarına taşımıştır.

Gazete, Adana Olayları'nı değerlendirirken Türk-Ermeni ilişkilerinin zarar görmemesi ve yeniden tamiri konusunda genel bir eğilim göstermiştir. Olayları bu açıdan değerlendirmiş; dönemin iç siyasetine uygun bir yayın politikası gütmüştür. Adana Olayları'nda Türkleri ve Ermenileri suçlamamış, her iki kesimin de hata ve yanlışları olduğunu ve bu iki milletin beraber yaşaması gerektiğini savunmuştur. Yapılan haberlerde Batı kamuoyu dikkate alınmış, herhangi bir ithamla karşılaşmamak için Batı kamuoyuna yönelik haberler de yayımlanmıştır. Bir nevi hükümet sözcüsü gibi haberler yapılarak yabancı basının olayları çarpıtmasına fırsat vermemeye çalışılmıştır. Olaylarda yer yer eski yönetimi yani Sultan II. Abdülhamid dönemini ve onun idarecileri suçlanmıştır. Yazılarda Türk-Ermeni dostluğu vurgulanmış, olayların unutulmaması ve bir daha böylesi acıların yaşanmaması için birlikte hareket edilmesi gerektiğini belirten birleştirici ve bütünleştirici haberler konu edilmiştir.

TANİN'E GÖRE ADANA OLAYLARININ SEBEP VE MÜSEBBİPLERİ

Tanin gazetesi, Adana olaylarının başlangıcından yaklaşık bir ay sonra ilk haberini yayınlamıştır. Gazete 1909 Adana Olayları'nı II. Abdülhamid'in bir tertibi olduğu yönünde değerlendirerek haberleştirmiştir. Hüseyin Cahid, 31 Mart Vakası esnasında canını son dakikada kurtarmasının da yarattığı his ile olaylar hakkında hiçbir malumatı olmadan ve herhangi bir kaynak göstermeden Sultan II. Abdülhamid'i olayların müsebbibi olarak ilan etmiştir. 23 Mayıs 1909'da kaleme aldığı "*Adana Hadisesi"* başlıklı yazısında şu ağır ifadeleri kullanarak Sultan II. Abdülhamid'e olan kin ve nefretini ortaya koymuştur:

> *Abdülhamid'in korkunç karanlık devr-i saltanatı zaman zaman kan selleri içinde yükselen yangın alevleri bir şu'le-i menhus ve meş'um ile tenvir ederdi. Abdulhamid otuz üç senelik devr-i mezaliminin bütün cinayetlerini unutturacak umumi bir kıtal tertip ederek hürriyet fikirlerini kan tufanı içinde boğmak istemişti. İran Parlamentosunun Şah tarafından topa tutturulduğu havadisini pek sarih bir tehdit olarak gazetelere derc ettirten Abdulhamid için böyle bir haile mürettibi olmak pek kolay bir işti. İstanbul'da ifsad ve tahrik ettiği asi askerlerin kurşunu Meclis-i Mebusan'ı delik deşik ederken taşralarda muhtelif merkezlerde de umumi kıtaller hazırlanmıştı. Adana, Trabzon, Sivas, Erzurum, Ankara ilâ âhir gibi merkezlerde karışıklık çıkacak, herkes birbirini kesmeye başlayacak, Memalik-i Osmaniye baştanbaşa bir mezbaha hâline gelince bittabi Avrupa devletleri müdahale edecek, Abdulhamid o zaman bütün dünyaya bu memleketin meşrutiyet-i idareyi hazmedemeyeceğini ispat etmiş olacaktı. İttihad ve Terakki Cemiyeti şubelerinin, münevver-ül efkâr hürriyetperver ahali-i mahalliyenin gayreti, müteyakkız bulunması sayesinde bu kanlı tasavvurât-ı melunane akim kaldı. Yalnız Adana Vilayeti baştanbaşa bir mezbahaya döndü. Bütün kalbimizle temenni edelim ki Adana kıtali İdare-i Hamidiye müebbeden tel'in eden bir hâtim-i hunin-i cinayetten ibaret kalsın, bundan sonra bir daha böyle facialar görmeyelim. (Tanin, no: 259, 23 Mayıs 1909)*

Hüseyin Cahid, iğtişaşın ortaya çıkışını Adana mahalli hükûmetinin aczi ve idare bilmezliğiyle izah etmeye çalışırken Adana Olayları'nın arkasında Sultan II. Abdulhamid'i göstermektedir (Çoruh, 2014). Hüseyin Cahid'e göre Sultan II. Abdulhamid, tahttan inmemek için ülkenin her yerini kan gölüne çevirtip Avrupalı devletlerin kendi lehine müdahalesini gerçekleştirmek istemiştir. Ancak Hüseyin Cahid, bu konu ile ilgili hiçbir kanıt sunmamış, olayların sorumlusunu daha ilk günde ilan etmiştir. Hüseyin Cahid şöyle söylemektedir:

> *"...Adana cinayetini bütün dehşet ve rikkati ile meydana çıkarmak İdare-i Hamidiye'nin melanetini bütün cihan-ı medeniyete karşı bir kat daha ispat edeceğine kani olduğumuz için…" (Tanin, no: 259, 23 Mayıs 1909).*

Hüseyin Cahit'in değerlendirmesi tamamıyla Sultan II. Abdülhamid'e olan düşmanlığından kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda İttihat ve Terakki yanlılarının, Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için Taşnaklar ile başlattıkları iş birliği II. Meşrutiyet ile resmileşmiştir. 1909 Adana Olayları'ndan kısa bir süre sonra, Taşnaklar ve İttihatçılar arasındaki müzakereler, 3 Ağustos'ta her iki tarafça imzalanan iş birliği anlaşması ile sonuçlanmıştır (Özşavlı, 2012; Karakaya, 2006). Daha çok dönemin Ermeni komitacıları ve İttihatçıları, orta yolu bulmak için bütün faturayı II. Abdülhamid yanlılarına kesmek istemişlerdir. Hem İttihatçılar hem Taşnaklar ve Hınçaklar bu işin ardında II. Abdülhamid döneminin kalıntıları olduğunu ileri sürmüşlerdir. 31 Mart Vakası'nı fırsat bilerek

Adana'da böyle bir hadiseye sebep olmuşlardır.[3]

Olaylarda suçu, II. Abdülhamid kalıntılarına atarak yollarına devam etmeleri iki tarafın da çıkarlarına uygundur. Çünkü hem İttihatçıların hem de Taşnak ve Hınçakların birbirini suçlamak yerine Sultan II. Abdülhamid yanlılarını suçlamaları siyasetlerine çok daha uygundur.[4] Bundan dolayı gerek Hüseyin Cahid gerekse Adana'daki Taşnak liderlerinden Karabet Çalyan, Adana Olayları'nın suçlusu olarak Sultan II. Abdülhamid yanlıları ve meşrutiyet karşıtlarını işaret etmiştir (Çalyan, 1325). Dönemin Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey ise Hüseyin Cahid'i olayların kabahatini II. Abdulhamid'e atarak Ermenilere hoş görünmeye çalışmakla suçlamaktadır (Mehmed Asaf, 1982).

ADANA OLAYLARI'NDA TAKİP EDİLECEK YOL

Hüseyin Cahid, "*Adana Hadisesi*" başlıklı yazısında hükümetin izlemesi gereken yolun; olayların aydınlatılması amacıyla şeffaf bir süreç takip edilmesi ile mümkün olacağını belirtmiştir. Türk veya Ermeni ayrımı yapmadan suçluların cezalandırılması ve devletin bu iki grup arasında tarafsız kalması gerektiğini savunmuştur. Bu şekilde davranarak, 1909 Adana Olayları'nı takip eden dünya kamuoyunun, devletin meseleyi hakkaniyetle çözdüğüne inandırılabileceği dile getirilmiştir. Hüseyin Cahid, düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

> *Adana vaka-i elimesinde hükumetimizin takip edeceği meslek en küçük nokta-i mazlûmeye bile ziyayı hakikatin infazına çalışmaktan ve bir kere li-dünyat-ı ahvâli anladıktan sonra icâb-ı adaleti tatbik etmekten ibaret olmalıdır. Vakanın mahiyeti, müsebbipleri, failleri hakkında efkâr-ı umûmiye-i medeniyyede zerre kadar şüphe kalmamalı ve herkes, bütün cihan görmeli ki artık Osmanlılar adalet ve insaniyete bütün kalpleriyle merbutturlar. Canilerin harekât-ı vahşiyânelerini hatır için yahut tarafgirliğe kapılarak bir puşide-i ketm ve ihfa altında tutmak fikrinden çok uzaktırlar (Tanin, no: 259, 23 Mayıs 1909).*

Hüseyin Cahid, Ermeni kayıplarına ilişkin resmî açıklamalarla Ermeni ve Batı iddiaları arasındaki muazzam farkın Avrupalılarca manidar bulunduğunu ve bunun güvensizlik yarattığını belirterek hakikati gizlemek ithamına uğramadan şeffaf bir şekilde yargılamaların yapılması gerektiğini belirtmiştir.[5] Hüseyin Cahid'e göre bu işi Sultan II. Abdülhamid tertip etmiştir. Dolayısıyla olaylar tüm gerçekliği ile kamuoyuna aktarılmalıdır. Hüseyin Cahid, bu şekilde bir yöntem izlenerek 1909 Adana Olayları'nın faturasının Sultan II. Abdülhamid dönemine kesilmesi gerektiğini; böylece hem II. Abdülhamid'in toplum nazarında bir itibar suikastına maruz bırakılacağını hem de yaşananlardan İttihat ve Terakki yönetiminin sorumlu tutulamayacağını düşünmüştür. Bu konuda şunları söylemektedir:

> *Adana Vakasında gerek nefs-i şehirde gerek köylerde maktul olan biçarelerin miktarı Avrupa men'abi-i istihbariyesine (ölüm haberleri) nazaran 30.000'e, 20.000'e varıyor. Bizim hükumetin beyanât-ı resmiyesi ise maktulünün miktarını üç dört binden yukarı çıkarmıyor. Aradaki sekavet-i azim Avrupalılara pek manidar görülüyor ve fena yolda tefsir ediliyor. Hükumet-i Osmaniye hâlâ eski mesleğinden vazgeçemiyor, hâlâ cihan medeniyetini aldatmak istiyor, deniliyor. Adana Vakası ecnebilerin gözü önünde cereyan etmiş olduğu cihetle işin hakikat ve mahiyeti hakkında tafsilat alınması kolay olacaktır. Binaen aleyh bî-taraf olması icap eden müteaddit menabi-i istihbariye-yi ecnebiyenin verdikleri erkâm (rakam) ile hükumetin resmi yekûnu arasında bu derece büyük bir fark görülecek olursa ecnebilerin*

3 …Hükumet-i Hazıra-i Osmaniye'nin hiçbir şey saklamak mecburiyetinde olmadığını bildiğimizden, Adana cinayetini bütün dehşet ve rikkati ile meydana çıkarmak idare-i Hamidiyenin melanetini bütün cihan-ı medeniyete karşı bir kat daha ispat edeceğine kani olduğumuz için bu hakikati ketmetmek isnadının pek haksız olduğuna kalben inanmak isteriz. Fakat niçin şüphe tevlit etmeli, niçin bilâ *lüzum bir isnat altında kalmalı...* , Bkz (Tanin, no: 259, 23 Mayıs 1909).

4 Taşnakların görüşü olarak Cenevre'de bulunan Deruşak Ermeni Komitesi tarafından Tanin gazetesine gönderilen tebligatta olayların müsebbiplerinin Abdülhamid yanlıları olduğuna dair; Fecâyi-i ahirenin 12 Nisan tarihinden evvel Abdülhamid adamları ve memurları tarafından tertip edildiğine idare-i cedide memurlarının bir-çokları bizzat şehadet ettikleri hâlde hükumet-i hâzıranın hâlâ mesuliyetini başkalarına atfe çalışması ve bu mukatele-yi vahşiyanede Ermeni parmağı araması şayan-ı hayrettir… Bkz. (Tanin, 1 Haziran 1909; Aslanyan, 1909, s. 16-18): … Adana Vak'ası mahallî hükümetin müsaade ve muavenetiyle müstebitlerin eser-i melanetidir… Kabahat ne Ermeni'de ne İslam'dadır. İlla hükümette, pusuda bekleyen Adana müstebitleri (İstibdat yanlıları) Dersaadet Mart Otuz 31'ni teati ettikleri parolayı telgraflar üzerine canlarına minnet bildiler… Dest-î bi insâf istibdat (İstibdat'ın insafsız eli) Adana Ermenilerini mahvetti; (Agop Babikyan, Adana Raporu). İstanbul'da karşı devrimci 31 Mart hareketinin başladığı gün, öğleden sonra başkentte sahnelenen olaylarla ilgili telgrafın yankılarıyla birlikte Adana'da huzursuzluk başladı… Meşrutiyetin hemen ertesinde, şehrin meydanlarından birine dikilmiş zafer tâkının, Sultan Abdulhamid çok yaşa! Kahrolsun hürriyet! nidalarıyla yıkıp alaşağı ediyordu. Bu olay çok manidardır. (Şekeryan, 2015, s. 116-125).

5 Adana Olayları'ndaki ölü sayısı için Bkz (BOA., DDH., MKT., 2807/40).

elbette bizi hakikati ketim etmekle itham etmeleri tabiidir. Hükumet-i Hazıra-i Osmaniye'nin hiçbir şey saklamak mecburiyetinde olmadığını bildiğimizden, Adana cinayetini bütün dehşet ve rikkati ile meydana çıkarmak idare-i Hamidiye'nin melanetini bütün cihan-ı medeniyete karşı bir kat daha ispat edeceğine kani olduğumuz için bu hakikati ketmetmek isnadının pek haksız olduğuna kalben inanmak isteriz. Fakat niçin şüphe tevlit etmeli, niçin bilâ-lüzum bir isnat altında kalmalı! (Tanin, no: 259, 23 Mayıs 1909).

Hüseyin Cahid, meseleye Ermenilik veya Türklük rengi ile bakılmasının çok yanlış olduğunu belirterek "*Ermeni de Türk te hepsi bu vatanın evladıdır*" diyerek hepsine Osmanlı, hepsine insan gözüyle bakılması gerektiğini belirtmiştir. Cahit, bir milleti toptan suçlamanın da çok yanlış olduğunu vurgulayarak Adana Olayları'na bakışını şu sözlerle bitirmektedir:

Meseleye Ermenilik, Türklük rengi verilmeye başlanıyor. Maktulün içinde Müslümanlar daha ziyade imiş. Hükumetin tebliğ ettiği resmi rakamlarda bu cihetin göze çarpmasına bilhassa itina edilmiştir ki fikrimizce hiç de iyi bir hareket değildir. Adana'da İslamlar, Ermenileri kesiyorlar diye şu faciayı bundan sonrası için bir ırk ve cinsiyet meselesi yapmak ve bundan dolayı bir unsuru mesul tutmaya çalışmak ne kadar yanlış, fena, gayri vatanperverâne bir hareket ise vefat edenlerin çoğu Müslüman olduğunu ilan ederek kabahati Ermenilere tahmil ediyor gibi görünmek de aynı derecede mugayir-i siyaset bir meslektir. Ermeni de Türk te hepsi de bu vatanın evladıdır. Her iki unsurunda vefatı gibi aynı derecede müteessir ve müteellim eder. Biz onların kâffesine bilâ-istisna ağlarız. Onların Türk veya Ermeni olduğuna bakmayız. Elverir ki hepsi Osmanlı olsun, elverir ki hepsi insan olsun. Böyle bir vukuat-ı cinaiye karşısında bulunduğumuz zaman artık düşüneceğimiz nokta kabahat-i umûr itibariyle bir tarafa yükletmeye çalışmak olmayacaktır. Ortada bir kıtal var. Bunun elbette müsebbipleri, failleri mevcuttur. Vazifemiz yalınız bunları aramak, bulmak, te'dip etmektir. Bütün bir unsur, zalim veya mazlum değildir (Tanin, no: 259, 23 Mayıs 1909).

DÂHİLİYE NAZIRI FERİD PAŞA İLE MÜLAKAT

Tanin gazetesi, II. Abdülhamid devrine olan düşmanlığını da dışa vurduğu "*Adana Hadisesi"* başlıklı makalesinden sonra 1909 Adana Olayları ile ilgili ikinci yayınında Dâhiliye Nazırı Ferid Paşa ile yaptığı mülakata yer vererek 24 Mayıs 1909 tarihinde yapmıştır. Bir gün öncesine göre daha itidalli bir dille yayımlanan makalede Dâhiliye Nazırı Ferid Paşa'nın açıklamaları çok daha gerçekçidir.

Ferid Paşa her şeyden önce hiçbir gizli düşünceye kapılmadan her yönü ile gerçeği ortaya çıkarmaya çalıştıklarını beyan etmiştir (Tanin, no: 260, 24 Mayıs 1909). Olayların üstünden kısa bir süre geçmesine rağmen en çok konuşulan şeyin Adana Olayları'nda kaç tane Ermeninin yaşamını yitirdiğidir. Tanin gazetesinin Ferid Paşa'ya ilk sorusu da dış basında çıkan Ermeni kayıplarının yirmi-otuz bini bulduğu yöndeki haberlerin ne derecede doğru olduğu ile ilgili olmuştur. Çünkü Adana'daki yetkililerin (hükûmet-i mahalliyyenin) verdiği malumata göre Ermeni kayıplarının miktarı üç bini geçmemektedir. Buna dair Ferid Paşa'nın mütalaasında Ermeni kayıplarının miktarını kendisinin de bilmediğini ve dolayısıyla net bir cevap veremeyeceğini, yapılan tahkikatların 4-5 güne kadar biteceğini belirtmektedir. Ferid Paşa yirmi-otuz bin Ermeni kayıplarının olduğuna dair dış basında çıkan haberlere tepki vererek:

Hakikat meydana çıkıncaya kadar şunu söyleyebilirim ki Adana vilayetinde 40.000 kadar Ermeni vardır. Bunların 20-25 bini hiç iğtişaş zuhur etmeyen havalide bulunmaktadırlar. Kısm-ı küllisi de Lazkiye filan gibi yerlere firar etmişlerdir. İttihaz ettiğimiz tedâbir üzerine memleketlerine avdet eylemektedirler. Bu halde nasıl olup da o kadar çok Ermeni katledilebileceğini anlayamıyorum demiştir (Tanin, no: 260, 24 Mayıs 1909).

Ferid Paşa, Ermeni kayıplarının miktarını tespit etmek için bölgeye dört heyet gönderildiğini bu heyetlerin çatışma yaşanan her kasaba ve köye gideceklerini; daha önce yöre hakkında tutulmuş nüfus kayıtlarını da baz alarak yaşanan ölümlerin ortaya çıkarılmaya çalışıldığını dile getirmiştir. Bölgede yapılan soruşturmanın 4-5 güne kalmadan kısa sürede tamamlanacağını umduğunu ifade etmiştir (Tanin, No: 260, 24 Mayıs 1909). Suça karışanlarla ilgili nasıl bir yol takip edileceği sorusuna ise; bölgede Harp Divanı kurulduğunu, bu kapsamda 180 kişinin tutuklandığını; bunların 120 kadarının Müslüman, 60 kadarının ise Hristiyan olduğunu belirtmiştir. Tutuklananlardan 8-9 kişi hakkında idam kararı verildiğini; idamların infazı için izin

istendiğini, uygun bulunması halinde idamların infazının gerçekleşmesi için emir verileceğini söylemiştir.

Ferid Paşa'ya çatışma bölgesinde yaraların sarılması adına ne gibi çalışmalar yürütüldüğü, maddi, insani ne gibi yardımlar yapıldığı ile ilgili de bir soru yöneltilmiştir. Ferid Paşa bu soruya ise olaylar sonrası yersiz yurtsuz kalanlar, yardıma muhtaç olanlar hakkında da ilk etapta 30.000 lira maddi yardımın gönderildiğini; 15 doktorun bölgede görevlendirildiğini, yabancı doktorların[6] da yardımlarını kabul ettiklerini, Ermenilerin de iki doktor gönderdiğini, lazım gelen ilaçların da bölgeye gönderildiğini dile getirmiştir. İğtişaş esnasında korkup kaçanlar ne oldu sorusuna ise, "*Bunları artık bir şey kalmadığına temin ettik. Çoğu Lazkiye'ye kaçmışlardı. Memleketlerine avdet ettiler. Boş evlere yerleştirdik. Çadırlar kurduk. Hasılı te'min-i istirahatlamaları için ne kabil ise yaptık, bundan sonra da yapacağız."* cevabını veren Ferid Paşa olayda yanan ve yıkılan ev sayısının 1.500'ü bulduğunu tahmin ettiğini belirtmiştir (Tanin, no: 260, 24 Mayıs 1909).

"*Adana Olayları'nda memurların parmağı veya kusurları var mıdır?",* sorusuna ise memurların işin içinde olduklarına dair şimdilik bir şey söyleyemeyeceğini fakat bazı memurların kusurlarının olduğunu; bunlardan bir kısmının tutuklandığını, hatta Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey'in tutuklanmasının bu meyanda gerçekleştiğini dile getirmiştir (Tanin, no: 260, 24 Mayıs 1909).

Ferid Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in olayları tahrik etmesi ve müdahalesinin olup olmadığı sorusuna ise, "*Şu sualinize kati bir cevap vermek için de dediğim gibi tahkikatın neticesine intizar etmek mecburiyetindeyim."* diyerek henüz tamamlanmamış bir soruşturmadan ötürü Sultan II. Abdülhamid'i zan altında bırakamayacağını ifade etmiştir (Tanin, no: 260, 24 Mayıs 1909). Kerkük Mutasarrıflığına atanan Avnullahül Kâzımi'nin[7] Adana'ya gelmesine gerek bulunmamasına rağmen şehre uğradığı, orada bir müddet kaldığı, bunun doğru olup olmadığı ile ilgili Ferid Paşa'ya bir soru daha yöneltilmiştir. Ferid Paşa bu soruya, Avnullahül Kâzımi'nin olaylardan 4-5 gün önce Adana'ya geldiğini ve olaylar esnasında Adana'da olduğunu dile getirmiştir. Ferid Paşa'ya bu sorunun sorulmasındaki gerçek maksat Tanin'in, olayların arkasında Sultan Abdülhamid'in parmağı olduğu şüphesi uyandırmak istemesidir. Çünkü Ferid Paşa'ya sorulan bir sonraki soru; "Şu *hâlde Abdülhamid tarafından elde edilmiş olan mahut Avnullahül Kâzımi'nin Adana vukuatı için de bir müşevvik olduğu anlaşılmaz mı?"* şeklindedir. Ferid Paşa bu soruya da "*Bir zan olabilirse de dediğim gibi vesaik-i katiyeye ihtiyaç vardır*," diyerek tahkikat devam ettiği için kesin bir şey söyleyemeyeceği cevabını vermiştir (Tanin, no: 260, 24 Mayıs 1909). Ferid Paşa, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti üyesi, Hukuk-u Umumiye yazarı Mahmud adında kuvvetli şüpheli olarak görülen bir şahsın bir süredir Adana'da olduğunu belirtmiştir. Bu durumun İzmir'den İstanbul'a gelen bir telgrafla haber verildiğini dile getirmiştir. Ferid Paşa diğer taraftan: "Ş*unu da unutmamalıyız ki Adana'da esbab-ı saire dahi bir mukatele* için zemini hazırlıyordu. Bunların hepsi birleşerek şu vaka-i müessife husule gelmiş olmalıdır*."* sözleriyle olaylardan Abdülhamid yanlılarının sorumlu olduğunu ima etmiştir (Tanin, no: 260, 24 Mayıs 1909).

Ferid Paşa; Adana Olayları'nın kışkırtmalar neticesinde yaşandığını, Maraş, Antakya ve Zeytun'da da Örfi İdare (Sıkıyönetim) ilan edileceğini; gerekli askeri kuvvetlerin hazırlandığını, çok yakında ilgili yerlere ulaşacağını beyan etmiştir. Tanin gazetesinin; "Ö*zet olarak Adana vakasını hülasa etmek istersek neler söyleyebiliriz?"* sorusuna Fuad Paşa şu cevabı vererek mülakatı bitirmiştir:

"Diyebilirsiniz ki Adana'da pek şayan-ı esef bir vakayı fecîa tahaddüs etmiştir. Hükumet bu felaketi tamir etmek için elinden geleni yapmaktadır. Mücrimleri meydana çıkarmak ve hakikati hiçbir noktasını gizlemeksizin bütün fecaatiyle ortaya dökmek azm-i katisindedir." (Tanin, no: 260, 24 Mayıs 1909).

ADANA ESKİ VALİSİ CEVAT BEY'İN RAPORU

1909 Adana Olayları sırasında Adana valisi olan ve daha sonra görevden alınan Cevat Bey, olayların nedenleri ve suret-i zuhuru hakkında Dâhiliye Nezaretine bir rapor

6 Bu doktorlardan birisi de Dr. Fred D. Shepard'dır. Doktor Shepart yaptığı bu faydalı işlerden dolayı devlet nişanı ödülüne layık görülmüştür. Bkz. (Baytop, 2003).

7 Avnullah ül-Kâzımi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden ve İttihat ve Terakki muhaliflerindendir. Bkz. (Son Müdafaa Divan-ı Örfi ve Avnullah *ül-Kâ*zımi, 1337).

sunmuş ve bu rapor, 25 Mayıs 1909 tarihinde Tanin gazetesinde yayımlanmıştır. Cevat Bey raporunda, Adana Olayları'nın başlamasında Türkler ile Ermeniler arasındaki gerginliğin etkili olduğunu dile getirmiştir. Vali Bey'in raporuna göre; İsfendiyar ve Rahim adlı iki Müslüman gencin Ohannes adlı bir Ermeni tarafından öldürülmesiyle şehirde gerginlik hat safhaya çıkmıştır. İsfendiyar ve Rahim'in katili her türlü araştırma ve takibata rağmen bulunamamıştır. Katilin, Adana Ermenilerinin önde gelen liderlerinden Avukat Garebet Gökdereliyan[8] tarafından kaçırılması ya da Ermeniler tarafından saklanması nedeniyle bir türlü bulunamadığı ile ilgili dedikodular şehirdeki gerginliği artırmıştır. 31 Mart akşamı, güya bağlar içinde Ermeniler tarafından biri kadın olmak üzere birkaç Müslümanın öldürülmesi yönündeki söylentiler kısa sürede şehrin her tarafına yayılmış ve bu durum zaten var olan gerginliği iyice tırmandırmıştır. Ermenilerden şüphelenen Müslümanlar, kahvehaneler önünde, bazı mahalleler arasında ve sokak başlarında galeyana gelerek gösterilere başlamışlardır. O gece saat dört civarında Dülger Latfik adında bir Ermeni Müslümanların yoğun olarak yaşadığı hükumet binası civarında sokakta yaralanmak suretiyle öldürülmüştür. Vali Cevat Bey, o gece sabaha kadar hükümet görevlilerine şehirde tedbirler aldırmıştır. Sabah ulema ve eşraftan nasihat heyeti oluşturulmuş; Ermeni ileri gelenleri de hükümet binasına davet edilmiştir. Valiliğe gelen iki tarafın öncülerinden de cemaatlerinin sakinleşmesi ve iş yerlerinin açılması için çalışmaları istenmiştir. Yine jandarma komutanı, valilik erkânı ve şehrin ileri gelenleri ile çarşıya gidilmiş ve çarşıda gruplar halinde dolaşan halk dağıtılmaya çalışılmıştır. Fakat, sayıları 10-15 bini bulan amelelerin şehre girmeleri kalabalığın dağıtılmasına imkân vermemiştir. Kalabalık gruplar bir yerde dağıtılmışsa da başka bir yerde yeniden toplanmışlardır (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909).

Vali Cevat Bey, iki grup arasında çatışmayı engelleyecek tedbirleri alıp valiliğe dönmüşse de şehirde silah sesleri duyulmaya başlandığını belirtmiştir. Vakadan sonra vilayet sorgu hâkimi, jandarma alay komutanı, polis müdürü, nizamiye ve jandarma binbaşıları, başkomiser ve polis merkez komiserleri tarafından hazırlanan zabıt varakasından anlaşıldığına göre; Ermeni mahallesinden Seyhan Köprüsü'ne doğru süratle geçen bir Ermeni, Müslümanların kutsal değerlerine küfredip ilk silahı patlatması ve aynı zamanda Vilayet Eski Tercümanı Sisliyan Avadis'in evinden sıkılan silahtan Çerkez Mehmet isminde birinin ölmesi üzerine birkaç mahallede kargaşa ve karşılıklı cinayetler başlamıştır (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909).[9] Olaylar çatışmaya döndükten sonra halk ve Adana'ya dışarıdan gelen amele güruhu hemen yağmaya başlayıp gece yangınlar çıkarmıştır. Cevat Bey, iğtişaşın başlamasından hemen sonra Kumandan Paşa ile müzakere ederek sıkıyönetim ilan edildiğini ve gelişmelerin Bab-ı Âliye bildirildiğini beyan etmiştir. Vali Bey raporunda olaylar karşısında güvenlik güçlerinin yetersizliğini şöyle anlatmaktadır:

> *On-on beş bin yabancıya (ameleler) 40-50 bin civarında olan ahaliye karşı sayıları 400'ü ancak bulan nizamiye taburundan başka temin-i asayiş edecek bir kuvvetin olmadığından yekdiğerine gayz ve kin ile zapt olunmaz bir hâle gelen ve yağmagîrliğe koyulan halkın bu kuvvetle men ve zecri ile idare-yi örfiyenin usulen icrayı tatbikatı kabil olamamış ve iğtişaş üç gün devam etmiştir (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909).*

Vali Cevat Bey, raporunda, olayların birinci gününün akşamında İngiltere'nin Mersin Konsolosu Binbaşı Wylie'nin Adana'ya geldiğini belirtmiştir. Binbaşı Doughty Wylie'nin ısrarla Adana'yı gezmek istemesi üzerine jandarma komutanıyla bir nizamiye müfrezesi ayrılarak bazı bölgeleri dolaşmasına müsaade edilmiştir (Sonyel, 1987). Konsolos Wylie'nin iğtişaşın ikinci gününde şehirde dolaştığı sırada bir Ermeni evinden sıkılan kurşundan dolayı Konsolos'a refakat eden askerlerden birisi vurulmuştur. Konsolos Wylie, bu durumu görerek silah atılmamasını ihtar maksadıyla elini kaldırdığı esnada bir kurşunun da kendi koluna isabet ettiğini raporunda sunmaktadır (BOA., BEO., 3536/265166; Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909). Rapora bakılırsa Vali Cevat Bey'in, az bir kuvvetle elinden gelen bütün gayreti göstermesine rağmen olayların çığırından çıkmasına, çevre il ve köylere yayılmasına mâni olamadığı görülmektedir. Cevat Bey, acil olarak asker gönderilmesini talep etse de ancak 11 Nisan

8 Gökdereliyan yargılama sonucu idam cezasına çarptırıldı. Daha sonra affedildi. (BOA., BEO, 3661/274503).

9 Raporun Fransızcası için bkz. (Brezol, 1911).

gününün akşamı (24 Nisan 1909) toplam 850 mevcutlu neferden ibaret olan üç nizamiye taburu Adana'ya ulaşmıştır. Cevat Bey olayların sakinleşip sonra bir kışkırtma ile nasıl başladığını da şöyle açıklamaktadır:

> *Bu ikinci vaka dahi yevm-i mezkûrde saat on raddelerinde bekçi merkezinde ve salcılarda birer askerin Ermeniler tarafından itlaf edilmesi ve Kalakapısı civarında oturmakta olan İslam ahali üzerine bir Ermeni tarafından silah atılması ve yine o zamanda istasyondaki askeri karakoluna da bir Ermeni tarafından silah endaht olunması suretiyle başlamış ve ertesi günü hâl-i sükûn avdet eylemiştir (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909).*

Vali Cevat Bey raporunda, Ermenilerin bir iğtişaş hazırlığı yaptığını olaylar sonrasında ele geçirilen silah ve mühimmattan anlamanın mümkün olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

> *Muhterik olan Ermeni hanelerinin bazılarında müthiş bombalar vesair dinamitli alat-ı tahribiye ve nariye patlamış ve bazı hanelerde Ermenistan arma bayrağı ve mavzerler ve müsellah bazı eşhas resimleri ve henüz isti'mal edilmemiş bomba ve dinamit ve kapsülleri ve kırma mavzer tüfekleri elde edilmiştir. Bir Ermeni karyesinde de üzeri ağaçla kaplanmak ve demir çemberlerle tahkim edilmek suretiyle su borularından vücuda getirilmiş ve esnayı iğtişaşta kullanılmış iki top bulunarak cihet-i askeriyeye teslim olunmuştur (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909).*

Tanin gazetesi, olaylarda Ermenilerin de büyük parmağı olduğunu, Müslümanların Ermenileri katletmek ve yağmalamak için tek yönlü bir saldırdığı algısının yanlışlığı üzerinde durduğu anlaşılıyor. Vali Cevat Bey'in bu iddiasını, Avukat Karabet Çalyan'ın eserinde iltica yanlılarının oyunu olarak bahsetmesi de farklı bir algı içinde olunduğunu gösteriyor.[10] Birinci olaydan sonra Rumeli'den gelen Adana'yı henüz tanımayıp Kumluk[11] mevkiine yerleştirilen Rumeli askerlerine, geceleyin bilinmeyen bir güruh tarafından ateş edilmiş, Rumeli askerlerinden şehit olanlar olmuştur. Karabet Çalyan bu olayda askerlerin öldürülmesini kabul etmekle birlikte bunun irtica yanlılarının bir tertibi olduğunu iddia etmekte ve sorumluluğu Müslümanlara atmaktadır. Vali Cevat Bey olaylar esnasında Cebel-i Bereket (Osmaniye) sancağı dâhilinde cereyan eden ahvalin tafsilatı mutesarrıf-ı liva tarafından doğruca Dâhiliye Nezaretine yazıldığını belirterek bu sancakta meydana gelen olaylardan bahsetmemektedir. Kozan liva merkezi olan Sis'e dışarıdan şehre yağmacıların geldiğini ancak alınan tedbirle birkaç küçük hadiseden başka herhangi bir saldırının yaşanmadığını, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Haçın kasabasında Ermeniler hanelerine kapanıp sokaklara kurşun atıldığını, karışıklıkları önlemek için gönderilen Feke taburunu dahi kasabaya kabul etmeyip hariçte bırakıldığını, Mersin ve Tarsus'ta da büyük çapta olayların çıkmadığını rapor etmiştir (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909).

Vali Cevat Bey, Hamidiye (Ceyhan) kazasında ise ilginç bir ayrıntı vererek; Hamidiye kazasında olayların Nisan ayının birinci gününde (13 Nisan 1909) meydana geldiğini belirtmiştir. Hamidiye'de bulunan Fransa tebaasından olan Reji Müfettişi Mösyö Punsin'ın ifadesine göre; bir Ermeni papazı hükümet konağı karşısındaki kahve önünde oturmakta olan Reji Kolbaşısı Arslan Bey'e birdenbire üç el ateş etmiştir. Aslan Bey'in de papaza ateş ettiğini her ikisinin de yaralandığını, daha sonra her ikisinin de öldüğünü belirterek Hamidiye'deki olayların başlangıç noktasının bu olduğunu rapor etmiştir. Vali Bey, daha çok Ermenileri suçlayarak şımarıklık ve taşkınlıklarının[12] Müslümanları tahrik ettiğini, çeşitli dedikoduların olaylara sebebiyet verdiğini beyan etmiştir. Ayrıca tarım mevsimi olduğu için Adana'ya gelen 50-60 bin kadar işçinin şehirde bulunmasının kontrolü zorlaştırdığını belirtmiştir. Cevat Bey, 31 Mart Vakası ile 1909 Adana Olayları arasında bir ilişki olmadığını iki olayın farklı sebeplerden yaşandığına raporunda yer vermiştir (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909).

ERMENİ PATRİĞİNİN İSTİFASI

İstanbul'daki Ermeni Patriği Yağişe Turyan Efendi, 7 Eylül 1909 tarihinde, Adana Olayları'nda sorumluların ve katliam faillerinin adalet önünde gereği ölçüsünde hesap vermediği

10 Pazar ertesi günü akşam cereyan-ı hale kesb-i vukuf eyleyen zabitandan birisi iğfalata kapılarak masum bir ahaliyi mahv ve perişan etmiş olmalarından dolayı hüngür hüngür ağlamıştır. Bkz (Çalyan, 1325).

11 Kumluk: şimdiki Merkez parkın olduğu alan.

12 Ezcümle Ermenilerden tabaka-i safileye mensup birtakım kimselerin ötede beride İslamların din ve imanına *şetm* eylemeleri ve (meşrutiyetten sonra Müslümanların ehemmiyeti kalmadı. Ve sizin sarıklarınızı boynunuza takıp sürüyeceğiz) gibi sözlerin sarf edilmesi ahali-i islamiyeyi kuşkulandırarak derin bir te'sir-i gayz husule getirdiği anlaşılıyordu. Bkz (Tanin, 25 Mayıs 1909).

gerekçesiyle patriklik görevinden istifa etmiştir. Patrik Yağişe Turyan'a göre hükümet daha önce kamuoyuna duyurduğu adil yargılama vaadine sadık kalmamıştır. Bu gerekçe ile görevine devam etmenin vicdanen mümkün olmadığını belirtmiştir (Tanin, no: 293, 11 Eylül 1909).

Patrik Yağişe Turhan'ın istifasından sonra, 13 Ekim 1909 tarihinde, Sis Katoğikosu Sahak Kabayan[13] da katoğikosluk görevinden istifa etmiştir (Takvim-i Vekâyi'den naklen Karakaya, 2005). Aslında Sis Katoğikosu Sahak Efendi, 17 Şubat 1909 tarihinde Kozan sancağı dâhilinde Maryakub Manastırı'na ait olduğu iddia edilen emlak hakkında Şurâ-yı Devlet tarafından verilen kararı protesto etmek için daha öncesinde görevinden istifa etmişti.[14] Kabayan, Mustafi Katoğikos sıfatıyla 1909 Olayları sırasında görevine fiilen devam etmiştir. Kabayan, Adana olaylarının birinci derecede sorumlusu olarak görülen Sis Katoğikosluğuna bağlı Murahhasa Muşeng'in gıyabında verilen idam cezası sebebiyle görevinden istifa ettiğini belirterek Ermeni Patriği Yagişe Turyan Efendi'nin gerekçesine benzer bir algı oluşturmak istemiştir (Kütük, 2022; Karakaya, 2005). Hem Sis Katoğikosunun hem de İstanbul Ermeni Patriğinin Osmanlı Devleti'ni suçlu ilan ederek istifa etmeleri, Ermeniler ve Batılı Devletler nezdinde Osmanlı Devleti'ni güç duruma sokmuştur.

Tanin gazetesi, olayların patlak vermesinden beri her zaman Ermenileri koruyan bir tarzda haberler yaparak Türk-Ermeni ilişkilerinin zarar görmesini engellemeye çalışan bir politika izlemiştir. İstanbul Ermeni Patriği Turyan Efendi'nin Osmanlı Devleti'ni suçlayıcı beyanatlarla istifa etmesi, bütün bu iyi niyetlerine rağmen suçluların din ve millet farkı gözetilmeksizin cezalandırılmasını savunan Hüseyin Cahid'i kızdırmıştır.

Hüseyin Cahid 10 Teşrinievvel 1909'da kaleme aldığı makalesinde Patrik Turyan Efendi'ye eleştirilerde bulunmuştur. Aynı zamanda şimdiye kadar bu mesele hakkında tam bir ihtiyatla sessizliğini koruduğ*unu* her türlü çekinceyi gözeterek sessiz kalmayı sürdürdüğünü ifade etmiştir (Tanin, no: 398, 10 Teşrinievvel 1909). Makalenin devamında Patrik'in bu istifasını iyi niyetli bulmayarak süreci zehirlediğini dile getirmiştir. Hüseyin Cahid, Devletin adil bir yargılama yürüttüğünü, bunu yapmadığını görmeleri hâlinde devlet yöneticilerini de eleştirmekten hiç çekinmeyeceklerini dile getirdiği şu sözlere yer vermiştir:

Adana meselesinde hükumetin İdare-i Hamidiye zamanını andırır riyakârane, gizli kapaklı bir politika takip ettiğini gördüğümüz zaman kemal-i şiddetle ref-i avaz-ı şikâyet etmiş, hakikat ve adalet istemiştik. Bu taleb-i mâ hakkun is'af ettiğini görüyoruz. Eğer Dâhiliye Nezareti, Adana meselesinde selefinin meslek-i sakîmini ihtiyar etmiş, vazife-i insaniye ve siyasiyesini ifadan çekinmiş olsa idi bugün yine aynı şiddetle hak ve adalet istemekte musır bulunacak idik (Tanin, no: 398, 10 Teşrinievvel 1909).

Hüseyin Cahid, devletin tarafsız bir şekilde bu konunun üstünde durduğunu belirterek: "*Vicdanımızın bütün emniyetiyle görüyoruz ki genç Türkiye Hükumeti ne yapmak kabil ise hepsini bilâ tereddüt kemal-i cesaretle yapmıştır*." sözleri ile hükümetin uygulamalarını desteklemiştir. Olayın çok yönlü ve karmaşık olduğunu ifade eden Hüseyin Cahid, divan-ı harp kararlarının namus ve hamiyetinden şüphe etmeye kimsenin hakkı olmadığını dile getirdiği şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

> *Vazifemiz pek sarih idi. Canileri arayıp bulmak, felaketten kurtulanlara yardım etmek. Hükumet canileri ararken cins ve mezhep mütalazatına girişemezdi. Çünkü hiçbir din, cinayeti mazur göremez, hiçbir ırk caniliği kabul eylemezdi. Hükumet işte bu fikir ile meşbu olarak tahkikatını bî-tarafane yaptı. Sadır olan hükümlerin adalet-i mutlakaya tevafuk veya adem-i tevafukını mevzû-u bahsetmeye imkan yoktur, burasını ancak Allah bilir, yalınız divan-ı harplerin namus ve hamiyetinden şüphe etmeye kimsenin hakkı olmadığını herkes teslim etmelidir (Tanin, no: 398, 10 Teşrinievvel 1909).*

Hüseyin Cahid, Ermeni Patriği Turyan Efendinin divan-ı harp kararlarının değiştirilmesi isteğini çok tehlikeli bularak bu durumun devlet yönetimi ile bağdaşmayacağını belirterek hukukun üstünlüğünü vurgulamış, bu durumun ileride başka sıkıntılara yol açacağını ifade etmiştir. Patrikhanenin asıl cinayete sebep olanların layık-ı veçhile cezalandırılmadığı iddiasına karşılık Hüseyin Cahid şu müdafaada bulunmuştur:

13 Sis Katoğikosluğu ve Katoğikos Sahak Kabayan hakkında Bkz (Kütük, 2022).

14 Dahiliye Mektubi Kaleminden Halep, Ankara, Sivas, Mamuret-ül Aziz Vilayetlerine gönderilen tezkere sureti, (BOA., DH.MKT., 27/71, lef: 1, (7 Şubat 1324/ 20 Şubat 1909).

Patrikhane asıl cinayete sebep olanların lâyık-ı vechile cezadîde edilmediğini iddia ediyor. Şimdi hükumet bir taraftan Patrikhanenin iddiası diğer taraftan bu mahkemenin kararı karşısında bulunuyor. Hükumeti divan-ı harbin kararını Patrikhanenin sözü ile bozmakta salahiyettar görürsek adalet nerede kalır? Hükumete bu salahiyet verilebilir mi? Bugün Ermeni Patrikhanesini memnun etmek için iktisap edilecek bu salahiyetin faraza yarın Ermeni Patrikhanesi aleyhinde istimal edilmeyeceğini kim te'min eyler? Divan-ı harp kararına karşı bütün hamiyetli Osmanlılar gibi Ermeni Patrikhanesinin de rızadâde olacağını ümit ederiz (Tanin, no: 398, 10 Teşrinievvel 1909).

Hüseyin Cahid, böyle bir zamanda hadisenin mümkün olduğu kadar unutturulmaya, yaraların sarılmaya çalışılmasının en doğru yol olduğunu belirtmiş, makalesini birlik ve beraberlik mesajı vererek şu sözlerle tamamlamıştır:

Şimdi hepimizin düşüneceğimiz cihet bu felaket-i müttehişeden kurtulabilen bîçarelere, yetimlere devâsâz olmaktır. Hükumetin bu hususta elinden geleni yapmakta tereddüt etmediği âsar-ı fiiliyesi ile sabittir. Binaenaleyh gerek Ermeni gerek Osmanlı sıfatıyla yapılacak en iyi hareket bu hadise-i müttehişenin hatırasını mümkün olduğu kadar unutturmaya çalışmaktan ibaret olmak zaruridir (Tanin, no: 398, 10 Teşrinievvel 1909).

TANİN GAZETESİNDEKİ RESMİ AÇIKLAMALAR

Tanin gazetesi, 1909 Adana Olayları hakkında fazla yorum yapmadan daha çok resmî açıklamalara yer vererek olaylar hakkında herhangi bir tartışma ortamının olmamasına azami gayret gösteren bir politika izlemiştir. Devletin, Patrikhanenin, Adana Valisinin, Dâhiliye Nazırının, Adana Vilayeti Merkez Zabıta Memuru Binbaşı Ahmet Rıfat Bey'in (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909), Adana Vilayeti Jandarma Alay Kumandanı Ahmet Tevfik Bey'in (Tanin, 25 Mayıs 1909), Merkez Ser Komiseri Şakir Bey'in (Tanin, no: 261, 25 Mayıs 1909), Avrupa'daki bilgi kirliliğinin önlenmesi amacıyla Paris Büyükelçisinin açıklamaları gazetenin sütunlarında yer almaktadır. Ayrıca Adana Olayları'nın yaralarının sarılma haberleri ve olaylarda ceza alanların özellikle idam edilenlerin haberleri de sıkça görülen haberler arasındadır.

Bab-ı Âli'den Adana Vilayetine Gönderilen Emirname

Bab-ı Âli, 3 Mayıs 1909 tarihli Adana Valiliğine gönderdiği emirnamesinde, olaylar esnasında suçları sabit olanların din ve mezheplerine bakılmaksızın cezalandırılmasını istemiştir. Emirname şu şekildedir:

İğtişaş-ı îka ile cinayet-i azîme irtikap ettikleri tahakkuk edecek kesânın cins ve mezhebe bakılmaksızın bilâ-istisna müracaat-ı şedideye düçâr edilmeleri ve bu suretle lazıme-i adalet ve hikmet dairesinde hareketle dahilen herkese karşı müessir bir ibret göstermiş olmakla beraber bî- tarafane ve adilane muamele olunmadığına dair hariçte temadi (sürüp giden) eden kıyl-ü-kallerin (dedikodu) dahi fiiliyat ile tekzip olunması emredilmiştir. (Tanin, no: 274, 9 Haziran 1909)

Paris Sefaretinin Avrupa Gazetelerine Verdiği Beyanat

1909 Adana Olayları hakkında Avrupa'da Ermeni kayıplarının 30 binlere dayandığı haberleri çıkmaktaydı. Osmanlı Hükümeti'ni lekelemek için özellikle Ermeni komitelerin yönlendirdiği bu tarz haberler, Batı kamuoyunda Türklere karşı bir ön yargı oluşmasını sağlamıştır. Bu bilgi kirliliğini önlemek için Osmanlı Devleti'nin Paris büyükelçisi bütün gazetelere bir beyanname tebliğ etmiştir. Tanin gazetesi 28 Mayıs 1909 tarihli sayısında bu beyannameyi aynen yayımlamıştır. Beyannamede; "*Meclis-i Mebusanda kıraat edilen vilayetin telgrafname-i resmisinden anlaşıldığına göre telefat dört bini mütecavîz olmadığı halde bu miktar yirmi hatta otuz bin raddesinde gösterilmiştir. Bundan maksat da fecay-i ahire mesulünü sırf Müslümanlara tahmil eylemek idi. Hâlbuki Mersin ve Adana'da icrayı tahkikat eden cemaat-ı hıristaniye rüesası kabahatin müşterek olduğunu beyan etmektedirler."* denilmek suretiyle hem Ermeni kayıplarının kat kat fazla gösterildiğini, hem de Türklerin tek taraflı suçlu ilan edildiği vurgulanmıştır. Mersin ve Adana'daki Hristiyan ileri gelenlerinin olaylarda kabahatin karşılıklı ve müşterek olduğunu söylediği belirtilmiştir (Tanin, no: 264, 28 Mayıs 1909). Beyannamede hükümetin icraatlarından bahsedilen şu açıklama yapılmıştır:

Hükumet-i merkeziye ve bilhassa Dâhiliye Nezareti bu hadise-i elime karşısında vazifesini bi-temâmihâ (tamamıyla) icra eylemiştir. Bilâ-âhire bîlâ-tefrik cins ve mezhep mürdürüne (idarecilerine) tevzî edilmek üzere

Meclis-i Mebusan'dan 30.000 liranın sarfına mezuniyet talep edildiği gibi buna mahsuben 10.000 lira hemen Vilayet-i Müşârün-ileyhimâ insal olunmuş ve mecruhînin tedavisi ile bî-vâyelerin (kimsesiz) iskân ve iaşesi hususuna sarf-ı mezid-i gayret olunmuştur (Tanin, no: 264, 28 Mayıs 1909).

Beyannamede, *"Divan-ı harp kurularak bu faciaya sebebiyet verenler hakkında; zahire ihraç ederek mevki-i ictimaileri ne olur ise olsun sairlere ibret-i müessire olmak üzere te'dip edecektir."* denilmiştir (Tanin, no: 264, 28 Mayıs 1909).

Adana Valisi Cemal Bey'in Dâhiliye Nezaretine Gönderdiği Faaliyet Raporları.

Adana'ya vali olarak atanan Cemal Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği iki telgrafta faaliyetleri ve gözlemlerini bakanlığa aktarmıştır (Tanin, no: 393, 8 Eylül 1909-5 Teşrinievvel 1909). Bu telgraflar 8 Eylül 1909 ve 18 Ekim 1909 tarihlerinde Tanin gazetesinde yayımlanmıştır. Cemal Bey, 8 Eylül 1909 tarihinde yayımlanan raporunda Adana Olayları esnasında Bahçe'de, Adana şehrinde ve merkez kazasına bağlı köylerde yapılan tamir ve inşaatların gayet iyi şekilde devam ettiğini, Bahçe kazasına 700 lira yardım gönderildiğini, komisyonun talebi üzerine altı bin lira daha gönderileceğini belirtmiştir (Günay, 2009). Tarsus, Haçın, Sis ve Erzin kazalarında inşaat komisyonu teşekkül ettirilerek kısa zamanda bütün vilayet dâhilinde harap olan binaların inşaatına başlanmış olacağını ve Cebel-i Bereket ve Kozan sancakları dâhilinde de başlayacağını bildirdiği şu raporu sunmuştur:

Tarsus'a gidip esnayı iğtişaşta muhterik olan mahalleri gezdim. Çadırlar altında beytutet eden aileleri gördüm. Miktarları 20-30 aileyi mütecaviz etmemektedir. Kendilerinin hemen ücretle tedarik olunacak hanelere yerleştirmelerini icap edenlere tebliğ vechile beytutet edecek yerleri kalmayacak derecede müesseseleri yanmış olan Fransız rahibeleri için iki odalı bir binanın der'akap inşası lüzumunu inşaat komisyonu reisine ihtar ettim. Ahaliye karşı vuku bulan vesâyâ ve telkinat sayesinde umumen korku ve endişeler zail olmakta ve duçar-ı havf ve haşyet olarak öteye beriye firar etmiş olanlar peyderpey avdet etmektedir. Ezcümle Kıbrıs'a firar etmiş olan Ermenilerden 300 kadarı dün dahi dahil-i vilayete avdet etmişlerdir (Tanin, no: 393, 8 Eylül 1909).

Cemal Bey, Adana'ya geldiğindeki çadırda ikamet eden evsizlerin manzarasını ve onlar için yapılan çalışmaları da şu şekilde rapor etmektedir:

Adana vilayetine geldiğim zaman kendimi hakiki bir facia karşısında bulmuş idim. Yangından yıkılan, harap olan mebânî bu koca *şehr*-i ma'muri enkaz ile doldurulmuştu. Şehrin şimaline müsadif bir tarla içinde çadırlar altında yaşayan aileler acıklı ve enzâr-ı ecaniye karşı çirkin bir sahne-i sefalet teşkil ediyordu. Hemen bu sahneye bir perde çekmek lüzumunu hissederek şehir dâhilinde haneler taharri ettirdim. Çadırlar altında yaşayan memleketin ahval-i sıhhiyesini de ihlal etmeleri ihtimal dâhilinde bulunan ailelerin iskânına mübaşeret ettim. Bir odaya 5 kişiden fazla isabet etmemek üzere cümlesini birleştirmeye muvaffak oldum. Binaen-aleyh bugün bir çadır altında berhâl alenî-i sefalette hiç kimse kalmadığını arzeylerim (Tanin,no: 393, 8 Eylül 1909).

Cemal Bey, Adana ve Mersin'de 300, Bahçe, Dörtyol ve Haçın'da 100 yetimi barındıracak bir yetimhane inşasına başlandığını belirtmektedir. Vali Cemal Bey, bu raporunda daha çok Türk-Ermeni kardeşliğinin tesis edilerek birlik ve beraberliğin yeniden sağlandığını dile getirmiştir. Dörtyol, Azizli, Çaylı ve Gazlı ve Karakilise köylerinde yaşayan Türkleri ve Ermenileri bir araya getirdiğini, geçmişte yaşanan acı olayların unutularak bundan sonra birbirlerini seveceklerine dair hepsine yemin teklifi götürdüğünü; orada bulunan Türk ve Ermeni ahalinin hepsinin hiçbir tereddüt göstermeden teklifini kabul ederek yemin ettiklerini belirtmiştir. Vali Cemal Bey, telgrafta, Dörtyol, Azizli, Çaylı ve Gazlı köylerinde harap olmuş bulunan hanelerin inşaatına başlandığını ve bir haftaya kadar 300 hanenin tamamlanacağını belirtmektedir (Tanin, no: 393, 5 Teşrinievvel 1909).

Tanin Gazetesindeki İdam Haberleri

Tanin gazetesi, Adana Olayları ile ilgili sadece Adana ve İstanbul'daki yöneticilerin açıklamalarına yer vermekle kalmamış; aynı zamanda mahkemelerce suçlu bulunup ceza alan Türk ve Ermenilerden idam edilenlerin haberlerine de yer vermiştir. Özellikle idam cezası alanların ve suçlarının içeriğine dair bilgiler okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır.[15] *Adana Divan-ı Harbi Örfisi Mukarraratı Ceza-ı idam*

15 Adana'daki Divan-ı Harpte ceza alanların listesi için Bkz (BOA., DH.SYS., 54-1/1-2; BOA., BEO., 353- 5/265082, lef:3; Sarınay ve Karacakaya, 2012; Bayındır, 1997).

başlığı altında yapılan haberlere göre; 28 Mayıs Perşembe *günü şehrin muhtelif yerlerinde* salben icra kılınan esami ve cürümlerini müş'ir cetveller yayımlanmıştır (Tanin, no: 285, 18 Haziran 1909).

İdam kararlarına baktığımızda olayların daha birinci ve ikinci günü Adana'nın Tarsus Kapısında Menzil, Boklu, Evhanoğlu Hanlarında birtakım (…) önayak olarak Müslümanlardan 50'ye yakın kişiyi öldürdükleri sabit olan mülkiye ceza kanunnamesinin 56. maddesi gereğince idamına hükmolunan Adana Çukur Mescit mahallesinden Kasap Misak Serkesoğlu, aynı cürümle idam olunan Tepebağ Mahallesinden Karabet oğlu Kasap Hacı, Belediye azasından Şardikyan Efendiyi katlettiği sabit olmasından dolayı ceza kanunnamesinin 170. maddesi gereği idamına hükmolunan İbrahim oğlu Elci Hacı Mahmut'un idam haberleri gibi olaylardan ceza alan birçok suçlunun haberleri gazetede yer almaktadır (Tanin, no: 285, 18 Haziran 1909). İdam edilenler hakkında Köprü Başında idam edilenler ve İstasyon civarında idam edilenler başlığı altında haberler yayımlanmıştır (Tanin, no: 285, 18 Haziran 1909). Ohannes adlı katili kaçırmakla itham edilen Karebet Gökdereliyan da idam cezası alanlar arasındadır (BOA, Y. MTV., 273/157).

TANİN YAZARI AHMET ŞEFİK'İN İZLENİMLERİ

Tanin gazetesi yazarı Ahmet Şefik, Adana Olayları'ndan yaklaşık sekiz ay sonra bölgeye yaptığı gezilerden aldığı notları gazetede yayımlamıştır (Şefik, 1999). Ahmet Şefik, olaylar üzerinden bu kadar uzun bir zaman geçmesine rağmen hâlâ izlerini taşıdığını belirtmektedir. Ahmet Şefik Bey, "*Bilinen feci olayın meydana geldiği sahne olan Adana, bugün de üzüntülü ve acıma duygularını çekecek bir durumdadır."* sözleriyle ilk izlenimlerindeki hislerini aktarmaktadır (Şefik, 1999, s. 120).

Hükümetin elinden gelen her türlü fedakârlığı yapmaktan geri durmadığı hâlde şehrin bazı kısımlarının hâlâ harabe şeklinde olduğunu bildirmiştir. Görüntülerin her gün insanın gözüne çarpması, olayın hayatta olan şahidi gibi hatıraları tahriş ettiğini, olayların sebeplerini araştırmaya sevk ettiğini ifade etmiştir. Ahmet Şefik, Adana'daki Türk ve Ermeni toplumunun birbiriyle o derece kaynaşmış olduğunu, aynı alışkanlıkların etkisinde bulunduklarını, aynı dili konuştuklarının anlaşıldığını, Adanalı Türk ve Ermenilerin düşünce ve görüşlerinin temelde aynı olduğunu belirmiştir. Zamanın birçok maddi ve manevi etkenlerinin onları birleştirdiğini ifade ederek, "*O halde nasıl oluyor da birbiriyle bu kadar karışmış olan ve aralarındaki kilise ile camiye gitmekten başka esaslı bir fark kalmayan iki unsur birbirine kurşun atıyor, evini yakıyor, ocağını söndürüyor, mallarını yağma ediyor,"* sorusunu yöneltmiştir (Şefik, 1999, s. 121). Ahmet Şefik, meseleye Ermeni yahut Müslüman sebep oldu demek yargıyı bunların üzerine dayayarak yürütmenin hiç doğru olmadığını belirterek faciayı meydana getiren gerçek sebepleri ve etkenleri bulmak için geçmişi karıştırmak, köklerini araştırmak gerektiğini, sorumluluğun devr-i sabıkta (II. Abdülhamid) olduğunu iddia etmiştir (Şefik, 1999). Olayların sebepleri olarak II. Abdülhamid dönemindeki Ermeni faaliyetlerine atıfta bulunarak, olaylardaki sorumlulukların bir kısmının da Ermeni komiteleri ve buna bilerek ya da bilmeyerek destek veren Ermenilerin olduğunu iddia etmiştir. Ahmet Şefik bu konuda şu açıklamada bulunmuştur:

> *Devr-i sabıkta herkes bir emel peşinde koşarken, şüphesiz bazı dış telkinler, çeşitli komiteler, Ermeni vatandaşlarımızı da bir hayali bir emele, gayeye sevk etmek için çalışmakta idi. O vakit ki hükumetin bilinen durumu da çalışmayı kuvvetlendiriyor idi. Komiteye mensup bazı kimseler daha o zamanlar bu bölgede geziyorlar, nutuklar söylüyorlar, okullarda kiliselerde, her yerde kafalara bu emeli aşılamaya çalışmaya uğraşıyorlardı. İşiyle meşgul olarak, rahat bir şekilde yaşamaktan başka bir şey istemeyen zaten bu emelleri ve maksatları anlamaktan aciz bulunan çoğunluk ise, bilerek bilmeyerek bu gönül aldatıcı ve va'd dolu sözlere, akıma kapılıyordu (Şefik, 1999, s. 121).*

Ahmet Şefik, olaylarda II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamının da etkisinin olduğunu belirtmiştir. Meşrutiyetin toplumda ilk başta bir durgunluk ve hayret hissi yarattığını, esasen bunu düşünmekten aciz olan, bazı kayıtlar altında şahıs hürriyeti veren bu hareketi anlamadığı için hazmedemeyen avam halkın şaşırdığını dile getirmiştir. Bunun ise her türlü harekette, her şeyde aşırılık, duyguların ve görüşlerin yanılması sonucunu doğurduğunu iddia etmiştir.

Ahmet Şefik, Meşrutiyetin yarattığı özgürlükçü ortam nedeni ile bölgede kimsenin anlamadığı birkaç söz söyleyenlerin arkasına, yüzlerce kişinin toplanmasının mümkün olduğunu; bu *kötü niyetli kişilerin, basit emeller besleyenlerin arayıp da bulamadıkları* uygun bir zemin hazırladığını belirtmektedir. Bu fırsattan yararlanan ve memleketle hiçbir ilgisi olamayan kimselerin telkinleriyle, kışkırtılmasıyla, kafaları*n* son derece şiştiğ*ini* ve bir- iki kibrit çakıvermekle, meselenin alevlendiğ*ini*, kabından taştığ*ını ifade etmektedir* (Şefik, 1999).

Ahmet Şefik'e göre olaylar esnasında bir kargaşa ortamının yaşandığı ifade edilmiştir. Olaylar başlayınca ne yapacağını bilemeyip, birbirine sokularak birbirinin hareketlerini taklit ve takip eden Müslüman ahali sürü psikolojisi ile hareket etmiş ve vilayete giderek yardım istemişlerdir. Oysaki yeterli güvenlik gücü bulunmayan Adana'daki hükümet yetkilileri ahaliye yardım etmeyi bir kenara bırakın, kendileri acziyet ve tereddüt yaşamışlardır. Müslüman ahali kendini savunmak için silah depolarından silah almış hatta kim olduğunu bilmemesine rağmen kendisine Müslümanım diyen Ermenilere bile silah vermişlerdir.

Ahmet Şefik Bey olayların çıkmasında dini nitelikli unsurların da görüldüğünü; bu nedenle Adana olaylarının 31 Mart Vakası ile ilgisinin olma ihtimalinin mümkün olabileceğini iddia etmiştir. Adana Valisi Cemal Bey ile ilgili değerlendirmelerde de bulunan Ahmet Şefik, Ermenilerin Cemal Paşa hakkındaki düşüncelerinin gayet olumlu olduğunu, buna karşılık en aydın fikirli Müslümanın bile onun hakkında olumsuz düşündüğünü şu sözlerle dile getirmiştir:

> *Burada, Ermeniler vilâyetin bugünkü durumundan, valinin şahsından, son derece memnun göründükleri hâlde, İslâmlar, şikâyet ederler. Ermenilerin en aklı erenleri "Cemal Bey'le[16] vilâyetimizde adalet, hükumet başladı. Onun gibi Anadolu'da on vali olsa yeter" derlerken, İslamların en aydın fikirli geçinenleri, aksini söylüyorlar. Kime inanmak lazım geldiğinde hayrette kalırsınız. (Şefik, 1999, s. 191)*

SONUÇ

Tanin gazetesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nin en etkili siyasi gazetelerinden birisidir. Bu gazete, tarih araştırmalarına o dönemle ilgili önemli veriler sunmaktadır. 1909 Adana Olayları'na, Tanin gazetesinde oldukça geniş yer verilmiştir. Dolayısıyla Tanin gazetesinin 1909 Adana olaylarına bakışı, haber ve yorumları son derece önemlidir. Bu gazete, 1909 Adana Olayları'nı, Ermeni ve Türk halkını birbirine düşürmek isteyen kötü niyetli insanların kışkırttığı ve körüklediği bir sorun olarak görmüş ve ayrıca bu olayların arkasında Abdülhamid yanlılarının da olduğunu iddia etmiştir. Ancak gazete, bu iddialarını ispatlayacak hiçbir ciddi belge ve kanıt ortaya koyamamıştır. Olaylarla ilgili olarak ne Türk ne de Ermeni tarafı doğrudan suçlanmıştır. Bölgeye gönderilen gazete muhabirlerinden Ahmet Şefik'in gözlemleri ve tespitleri okuyuculara aktarılmış; gazete sütunlarında hükümetin yaraların sarılması hususundaki çabaları sürekli olarak övülmüş ve Adana valisi Cemal Bey'in faaliyetleri sıkça dile getirilmiştir.

Ahmet Şefik, Adana Olayları'nın nedenleri ile ilgili kıymetli tespitler yapmıştır. Gazetede yüzyıllardır bölgede bir arada yaşayan Türk ve Ermeni toplumunun galeyana getirilerek nasıl cepheleştikleri sorgulanmış; özellikle Müslümanların Ermenilerden her konuda geri kaldığı vurgulanmıştır. Bunun yanında Tanin gazetesinde, Ermenilerin ithamlarına, iftiralarına ve iddialarına cevaplar verilmiş; dönemin Dâhiliye Nazırı ve Adana Valisiyle yapılan mülakatlar vasıtasıyla hükümetin olaylara bakış açısı okuyuculara aktarılmıştır. Ayrıca Ermeni Patriğinin istifası, tutarsız ve tek taraflı suçlamaları çeşitli yazılarla eleştirilmiştir. Bu olaylarda devletin tarafsız bir tutum sergilemesi gerektiği sıkça vurgulanmıştır.

Tanin gazetesi, İttihat ve Terakki Partisi'ne yakınlığı ile bilinir. Gazetenin sahibi ve başyazarı Hüseyin Cahit Bey, İttihat ve Terakki Partisi mebusudur. Tanin gazetesinin yayın politikası genel hatlarıyla İttihat ve Terakki Partisi'nin görüş ve düşüncelerini destekler niteliktedir. Nitekim gazete, 1909 Adana Olayları ile ilgili olarak İttihat ve Terakki Partisi'nin anlayışını ve görüşlerini yansıtacak şekilde yayınlar yapmıştır. Tanin gazetesine göre 1909 Adana Olayları; siyasi yönü olmayan, bölgesel dinamiklerden kaynaklanan, bazı unsurların alevlendirdiği etnik bir çatışmadır.

16 O dönemde Adanalılar Cemal Bey'in Ermenilerden çok fazla Türkü astırdığı ve Ermenilere daha sıcak yaklaşım içinde olduğu için *"Artin Cemal"* lakabını takmışlardır.

KAYNAKLAR

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO, 3621/271525

BEO, 3621/271525.

BOA, Y..MTV., 273/157.

BOA., BEO, 3661/274503.

BOA., BEO., 3536/265166.

BOA., DDH., MKT., 2807/40.

BOA., DH.MKT., 27/71, lef: 1, (7 Şubat 1324/ 20 Şubat 1909).

BOA., DH.SYS., 54-1/1-2; BOA., BEO., 353- 5/265082, lef:3.

DH. MKT. PRK, 282854.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZ)

MZZ, Devre 1, İçtima senesi 1, Cilt 3, Ankara 1982.

Gazete Kaynakları

Gazeteler

"1 Mayıs 1325 Tarihli Rapor", *Tanin*, 25 Mayıs 1909, sayı 261.

"2 Mayıs 1325 Tarihli Rapor", *Tanin*, 25 Mayıs 1909, sayı 261.

"Adana Ahvali, Adana Kıtali Hakkında Paris Sefaret-i Osmaniyesi Tarafından Bilcümle Gazetelere Tebliğ Olunan Beyannamenin Suret-i Mütercimesidir", *Tanin*, 28 Mayıs 1909, sayı 264.

"Adana Ahvali", *Tanin*, 8 Eylül 1909, sayı 366.

"Adana Divan-ı Harbi Örfisi Mukarraratı Ceza-ı idam" *Tanin*, 18 Haziran 1909, sayı 285.

"Adana Meselesinde Bab-ı âli", *Tanin*, 9 Haziran 1909, sayı 276.

"Adana Vukuatı ve Ahvali Dâhiliye, Dâhiliye Nazırı Ferid Paşa İle Mülakat", *Tanin*, 24 Mayıs 1909, sayı 260.

"Adana'da Siyaset", *Tanin*, 3 Haziran 1909, sayı 270.

"Adana'da", *Tanin*, 5 Teşrinievvel 1909, sayı 393.

"Ermeni Patriğinin İstifanamesi", *Tanin*, 11 Eylül 1909, sayı 369.

"Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 4 Eylül 1943.

"Siyasiyat Adana Hadisesi", *Tanin*, 23 Mayıs 1909, s. 259.

"Siyasiyat Ermeni Patriğinin İstifası", *Tanin*, 10 Teşrinievvel 1909, sayı: 398.

"Vali-i Sabık Cevat Bey Ne diyor? Adana Vukuatı Hakkında", *Tanin*, 25 Mayıs 1909, sayı 261.

Le Petit Journal, 2 mai 1909, no :963.

Takvim-i Vekai, 13 Teşrinievvel 1909.

Tanin, 1 Haziran 1909, sayı 268.

Araştırma-İnceleme Eserler

Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908- 31 Temmuz 1909), (2014), Cilt:II, (Yayına hazırlayan: Ahmet Uçar-Selman Soydemir-Kemal Erkan), TTK. Ankara.

Aslanyan, A. (1909). *Adana'da adalet nasıl mahkûm oldu?*.

Azman, A. (1994). *Türk basınında siyasi bir gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi)

Bayındır, S. (1997) *Adana Ermeni isyanı (1909),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi)

Baytop, T. (2003). *Antep'in öncü hekimleri*, Sev Matbaacılık ve Yayıncılık.

Brezol, G. (1911). *Recueil de documents, dossiers, rapports, requetes protestations, suppliques et enoquetes etablissant la verite sur les massagres d'Adana en 1909*.

Cemal Paşa (2020), *Hatırat*, Haz. Alpay Kabacalı, İş Bankası Yayınları.

Çalyan, K. (1325). *Adana vak'ası ve mesulleri.*

Çoruh, H., (2014). 1909 Adana Ermeni İsyanı ile İlgili Tanin Gazetesi'nde Yayınlanan İki Vesika Hakkında Hüseyin Cahid'in Değerlendirmesi. Yeni Türkiye, cilt.3, sa. 62, 2039-2066.

Dadrian, V. (2008). *Ermeni soykırım tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya etnik çatışma*, Çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları.

Demirbağ, H. (2009). *Tanin gazetesinde Ermeni sorunu (1914-1918)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Günay, N. (2009). 1909 Adana olaylarından sonra yapılan yardım çalışmaları. *Gazi Akademik Bakış*, 2(4), 113-123.

Gürün, K. (1983). *Ermeni dosyası,* Remzi Yayınları, İstanbul 1983.

Karacakaya, R. (2005). Türk kamuoyu ve Ermeni meselesi, Toplumsal Dönüş Yayınları.

Karacakaya, R. (2006). İttihat ve Terakki cemiyeti ve Ermeniler", Çeşitli yönlerden Türk-Ermeni ilişkileri, Ed. Şafak Ural vd., İstanbul Üniversitesi Yayınları, 79-96.

Kütük, Abdurrahman*, Ermeni sorunun önemli bir aktörü olan Sis*

Katoğikosluğu, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2022.

Lambert, M. R. (1911). *Hadjin and Armenian massacres*.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, İctima senesi 1, Cilt 3, Ankara 1982.

Mehmed Asaf (1982). *1909 Adana Ermeni olayları ve anılarım*, Haz. İsmet Parmaksız, T.T.K. Yayınları, 1982.

Özşavlı, H. (2012). Ermeni milliyetçilik hareketlerinin doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki ittifakı. *Ermeni Araştırmaları,* (41), 141-190.

Sancaktar, F. M. (2009). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e milli hâkimiyet düşüncesinin gelişimi Hüseyin Cahit örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Sarınay, Y. ve Karacakaya, R.(2012). *1909 Adana Ermeni olayları*, İdeal Yayınları.

Son Müdafaa Divan-ı Örfi ve Avnullah ül-Kazımi, Numune-i Tabaat Matbaası, Dersaadet 1337.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, (Yayına Hazırlayan: Bayram Kodaman- Mehmet Ali Ünal), Ankara 1996.

Sonyel, S. R. (1987). İngiliz gizli belgelerine göre Adana'da vuku bulan Türk- Ermeni olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909), *Belleten,* Yıl: 1987, Cilt: 51, Sayı: 201, 1241-1290.

Şefik, A. (1999). Anadolu'da Tanin, I, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, T.T.K. Yayınları

Şekeryan, A. (2015). *1909 Adana katliamı:* üç *rapor*, Aras Yayınları.

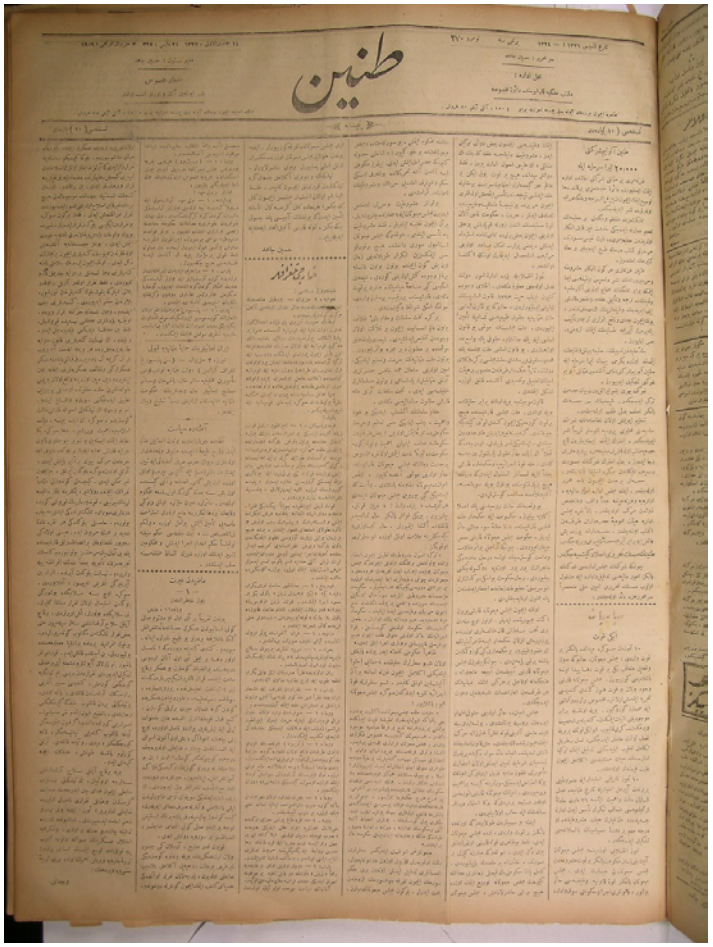
Toksöz, M. (2007). Adana Ermenileri ve 1909 "iğtişâşı" . *Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar*, (5), 147-157.)

Uluskan, S. (2010), Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve Olayın Meclisteki Yankıları, (1909 Adana Olayları/ Makaleler, TTK, Ankara.

Yüksel, N. (2017). Tanin (1922-1925). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XXXIII*(), 1-38.

EKLER

Ek-1: Tanin Gazetesi "Adana'da Siyaset" Başlıklı Yazı

طنین

Kaynak: (Tanin, No: 270, 3 Haziran 1909)